

У ГЛИБ ВІКІВ

Олена Русіна

З ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ У СКЛАДІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Однією із специфічних рис історичного розвитку Сіверщини є те, що вона, внаслідок переходу місцевих князів Семена Можайського та Василя Шем'ячича на службу до Івана III у 1500 р., першою з українських земель увійшла до складу Московської держави, де й залишалася до Деулінської угоди.

Щоправда, виходячи з сучасних реалій, цей регіон важко дефінувати як чисто український, оскільки сіверськими в XVI—XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путивль, Любеч, Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель.* Саме ж його населення виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне, під назвою сіврюків, ареал розселення яких співпадає з ареалом розселення сіверян Начального літопису. Очевидно, саме ця етнографічна самотність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами.

Не становила вона адміністративного цілого і в період її перебування в складі Російської держави.** Територію Сіверщини було поділено на повіти на чолі з воеводами,*** котрі заступили місцевих князів, чиї володіння, за визначенням О. О. Зими́на,¹ являли собою дещо середнє між уділами родичів великого князя московського і вотчинами служилих князів. Ці володіння були ліквідовані на межі 1510—1520-х рр., після того, як помер Василь Стародубський і був ув'язнений Василь Шем'ячич. Останнього, як відомо, звинуватили у зраді — однак, можливо, звинувачення було фальшивим і, висуваючи його, Василь III, згідно з версією Герберштейна,² прагнув усунути з політичної

* Докладніше див.: Русіна О. В. Формування і зміст топоніму «Сіверська земля» // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 6. — С. 80—87.

** Щоправда, в приказному діловодстві XVI—XVII ст. «северские города» (як, наприклад, і «замосковные», «рязанские», «украинные», «заозкие») виділялися в окремий округ («страну северских градов»; «во область Московскаго государства, во грады северския»). — Русская историческая библиотека. — СПб., 1891. — Т. 13. — Ст. 226, 569, 639), а поняття «Север», «Северская земля» входили до офіційної термінології. Див.: Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI—XVII вв.: (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). — М., 1937. — С. 3—4.

*** Щодо їх особового складу див.: Зимин А. А. Список наместников Русского государства первой половины XVI в. // Археологический ежегодник за 1960 год. — М., 1962. — С. 27—42.

арени цього, впливового князя (з яким, зокрема, безпосередньо контактував кримський хан).

На особливий інтерес заслугоує політика, що здійснювалася на Сіверщині по відношенню до православної церкви, захист інтересів якої декларували московські володарі на межі XV—XVI ст. Нам відомо кілька жалуваних грамот місцевим монастирям (путивльському Молчинському, брянському Свенському, новгород-сіверському Спасо-Преображенському), котрі сягають 50-х рр. XVI — початку XVII ст., з докладним описом їх вотчин.³ Однак, що більш цікаво, московські правителі опікувались і земельними інтересами зарубіжних, київських монастирів — у першу чергу, Печерського.

Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збору печерськими ченцями «за границей», тобто на території Московської держави, данини, що «с давных часов хоживала з украинных северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю»; надходження цього «стародавнього доходу и пожитку манастыра Печерского» припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави.⁴ Отриманий ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» у 1571 р., після інкорпорації Київщини Кораною, був стверджений, на прохання печерського архімандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом;⁵ однак за умов Лівонської війни (1558—1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж 1583 р. архімандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з питанням про її надходження «по прежнему преданью и обычаю», з'ясувалося, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли»; тож думному дяку Андрію Щелкалову було наказано «послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана».⁶ Іван IV пообіцяв архімандриту після «сыску» видати «о той милостине указ свой»; та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Наведений актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви (як, наприклад, вважав, П. Г. Клепатський),⁷ а про регулярну данину Печерському монастирю; правда, щодо походження і природи цієї данини в джерелах XV—XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить потвердну грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом з його «пределами» — київським Микільсько-Пустинським монастирем і «трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского».⁸ Втім, даний документ, хоч інколи і розглядається в літературі як автентичний,⁹ є фальсифікатом початку 1590-х років, що в ньому відбилися історичні реалії цього часу — передусім, намагання архімандрита Печерського монастиря підкорити своїй владі сусідній Пустинський монастир (див. королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із заборонною «без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши... монастыру Пустинскому надание... в повинность владзи и послушенства своего их мети»),¹⁰ а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви і спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію.

З'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дозволяють документи XVII ст. з фонду Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви ченців Печерського монастиря в 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою 1586 р. цар, разом із іншими грошовими сумами, надіслав архімандриту Мелетію «50рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были

за монастирем в государевых в северских городех».¹¹ Знята тоді ж копія даної грамоти, через розпорощення архівних фондів, опинилась у складі іншої справи; однак і вона є доступною для дослідників.¹²

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгород-Сіверського і Стародуба. Можна, з певною обережністю, припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'янику)¹³ і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священників церкви св. Миколи в Орші для збору данини з «земель бортных» у Гомелі, що їх було надано церкві князем Семеном Можайським;¹⁴ князь Василь Іванович Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександрійського.¹⁵ Втім, за відсутністю актів донацій і згадок про них у джерелах, дане припущення залишається в сфері гіпотез — адже відомості про печерські маєтності сягають 2-ї половини XI ст.¹⁶

Як би там не було, фактом є те, що у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; у XVI ст., із включенням Сіверської землі до складу Московської держави, монастир зберіг права на ці маєтності, котрі, таким чином, набрали інтерполітичного характеру.* При цьому йшлося не про одичине явище — що, крім наведеного епізоду з оршинськими священниками, засвідчує факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільсько-Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що «от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святой Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле zde к монастырю нашему Пустынскому, по прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благости царской, повели отдати или в то место царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити».¹⁷ На підтвердження своїх прав монастирем була представлена «жалованная грамота великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 — О. Р.) году, какова дана в киевской Николской Пустынской монастырь игумену Мокарью с братьею на вотчинную землю в Иовгородском уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местах».¹⁸ Грамота, на жаль, не збереглась, але в давньому, 1673 р., опису архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як «жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путивльского (!) монастыря игумену Макарию з братьею на землю и на угодыя в Путивльском уезде 7019 году».¹⁹ Про те, що у першій половині XVI ст. монастир мав можливість здійснювати збір данини зі своїх сіверських маєтностей, свідчить грамота Сигізмунда I київському воеводі Андрію Немировичу, виявлена нами в фондах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: «Присылали к нам игумен и вси старцы монастыря святого Николы с Киева, чолом бьючи о том, штож которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путивля и з Новогородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; нижли они без дозволения нашего не смели

---

* Це змушує критично поставитися до зауваження Михалона Литвина про те, що «князь московитів отримує щорічно значні прибутки з тих володінь цього (Печерського — О. Р.) монастиря, які відійшли до нього» і «не поспішає повернути їх» (Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 102).

по тую дань за границу там посылати и били нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новгородку Сиверскому им посылати не заборонял» (1528 р.).²⁰

Втім, наприкінці XVI ст., за часів Федора Іоанновича, монастирю було «отказано в вотчинной земле, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новгороде».²¹ Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності й Печерський монастир — при наймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному 1593 р. де зафіксовано навіть права на «дан мiodowu z siof hosudarskich».²² Очевидно, з 1586 р. цей монастир почав отримувати «за оброк» регулярну царську субсидію: виданою того року грамотою гарантувався безперешкодний проїзд печерських ченців до Москви за «милостинею», у 1588 р.²³ Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компенсаційну за своєю природою, «милостиню» у 2-й чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилась у складі Речі Посполитої. Таким чином, ходіння київських ченців до Московщини у XVII ст. спиралися на традицію попередніх часів, коли місцеві правителі виділяли належну їм сіверську данину — що, безумовно, зміцнювало позиції Москви у середовищі православного духовенства.

Слід звернути увагу і на той факт, що перебування Сіверщини у складі Російської держави, безсумнівно, позначилося на демографічних та етнічних процесах у цьому регіоні. Щоправда, тут не практикувалися масові «виводи» місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце у новоприєднаних до Москви Новгороді, Пскові, Твері та Смоленську;²⁴ тривалий час не було тут і широкої роздачі земель «у помістя» вихідцям з Моковщини.²⁵ Однак наприкінці XVI ст., через крайннє положення і близькість до Кримського ханства, Сіверщині (і, насамперед, Путивльщині)²⁶ було відведено важливу роль в організації московської сторожової служби — чим, у свою чергу, було спричинене розміщення тут військово-служилого люду різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити опублікована Г. М. Анпіловим «отдельная» книга 1594 р.,²⁷ котра свідчить про те, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину вихлюпнула грандіозна міграційна хвиля, певною мірою захлеснувши місцеве населення (невипадково у XVII ст. згадки про сіврюків практично зникають з джерел).

До речі, в процесі розміщення кінних самопальників їм, як правило, роздавали «за пашню» бортні «ухожеи»*; при цьому бортні дерева високо цінувалися — так що навіть із виділенням новому володарю «паханых земель» його права обмежувались у такий спосіб: «...лес ему по дуброве хоромной и дровяной сечь у своей пашни про себя, а не на продажу. А бортей и дельнаго дерева, которые вперед в борти пригодятца, того ему не сечь». Це підкреслює ту особливість економіки Сіверщини, що її Н. Б. Шеламанова визначила як «більший розвиток промислів — бортництва, рибальства, мисливства, — у порівнянні з землеробством».²⁸ Втім, ще М. В. Довнар-Запольський зауважив, що «в XVI ст. переважаючим типом господарства тут було не землеробство, а експлуатація ухажів».²⁹ Однак лише в наш час цей феномен, «відзначений у літературі, та для XVI ст. погано задокументований», дістав джерельне підтвердження у вигляді московських «обидных списков» 1580 — 1590-х рр. з переліком шкод, завданих польсько-литовською сто-

---

* Гадаємо, що саме ці путивльські «ухожеи» згадуються в духовній грамоті Івана IV (1572 р.), що дійшла до нас у пізній копії: «...Да сыну же моему Ивану даю города северские.., и волости, и села тех городов, со всеми северскими и полскими (тобто тими, що знаходяться в Полі — О. Р.) угожьи и [пу]ти[в]льскими (прочитання наше — О. Р.) угожеи» (Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV — XVI вв. — М.-Л., 1950. — № 104. — С. 437).

роною.³⁰ За спостереженнями Н. В. Шеламанової, «якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головню, кількістю вивезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, бобріві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалось «бортниками»; його повинності обчислювалися «медвяним оброком».³¹

Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московщини, де, за свідченням Д. Флетчера, Сіверська земля виступала як один з головних постачальників меду та воску.³² Таким чином, у XVI — на початку XVII ст. зберігалася традиційна структура економічної діяльності місцевого населення, успадкована від попередньої, литовської, доби.³³

Це змушує прислухатися до спостережень К. В. Базилевича, котрий вказував на «відсутність у зовнішній політиці Івана III безпосереднього прагнення до здобування земель для екстенсивного розширення московського землеволодіння».³⁴ Тож, очевидно, має рацію Г. Л. Хорошкевич, припускаючи, що в боротьбі за Сіверщину головну роль відігравали інтереси торгівлі — забезпечення безперешкодного пересування московських купців дніпровським шляхом, котрий з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном.³⁵ Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли «землею або водою», тобто суходолом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів, до Києва; тут відкривалися річний та сухопутний шляхи на Чернівці і далі, уверх Десною (судноплавною від верхів'я до устя*) на Новгород-Сіверський (зв'язаний торговими шляхами з Рильськом і Путивлем) та Брянськ, звідки через Бринь, Серенськ, Воротинськ, Калугу, Торусу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви.³⁶ У XVI ст. на цій «стародавній і досить второваній дорозі»³⁷ на відріжку від Москви до Новгорода-Сіверського були влаштовані так звані «ямы» — станції для переміни коней посланцями царя, які їхали в Крим і Туреччину з дипломатичними й торговими дорученнями; вони також обслуговували послів і торгових представників цих держав.³⁸

Безперечно, відзначені моменти лише вкрай незначною мірою характеризують політику Московської держави на Сіверщині — що зайвий раз свідчить про необхідність комплексного вивчення даного питання. На сьогодні єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим цій проблематиці, є розділ «Сіверська земля» в історико-географічній праці М. М. Тихомирова «Росія у XVI столітті»,³⁹ невеликий за обсягом і малоінформативний.

Нерозробленість у фаховій літературі проблем історичного розвитку Сіверщини у XVI — на початку XVII ст. не в останню чергу є наслідком того, що значну кількість джерел цієї доби ще й досі не запроваджено до наукового обігу. У XIX — на початку XX ст. бурхлива археографічна діяльність київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів практично не заторкнула територію Північного Лівобережжя; що ж до чернігівських краєзнавців, то їх увага була зосереджена на публікації пізніших за часом матеріалів.⁴⁰ У радянській археографічній практиці найпомітнішим явищем стало згадане вище видання Г. М. Анпілогова.

---

* Значення цієї комунікаційної артерії підкреслював Р. Гейденштейн (1596 р.): «(У Києві) є чимало купців, які займаються торгівлею з Москвою. Дуже вигідну торгівлю здійснює Київ по Дніпру й Десні, що впадає в Дніпро за милою від Києва. Тубільці називають її другою половиною Дніпра, така вона глибока» (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 2. — № 10. — С. 24).

Зрозуміло, що така ситуація потребує значного покращення — передусім, стосовно статистичних і описових джерел: адже якщо події політичного життя на Сіверщині реконструюються за літописними даними та дипломатичним листуванням, то вивчення економічних, соціальних і демографічних процесів XVI — початку XVII ст. неможливе без публікації репрезентативного документального матеріалу — насамперед, писцевих та оброчних книг. Вони, хоч і дійшли до нас у досить незначному обсязі й лише починаючи з 20-х рр. XVII ст.,⁴¹ мають істотний інформаційний потенціал, засвідчений низкою публікацій.⁴² Завдяки їм було досліджено особливості господарської діяльності служилого та міського населення Сіверщини; «а ось що відбувалось у величезних «починках», які мали на Півночі Лівобережжя монастирі... можна лише гадати, виходячи з загальних закономірностей або праць з історії інших регіонів Російської держави».⁴³ Тож не випадково у спеціальній літературі визнано за перспективний на сьогодні напрям археографічної діяльності обстеження приватних і монастирських фондів Російського державного архіву давніх актів з метою виявлення та публікації відповідних матеріалів.⁴⁴

Зі свого боку зазначимо, що безумовний інтерес становить також фонд Посольського приказу — зокрема, документи щодо розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Полянівського миру, серед яких чимало поземельних актів XVI ст., у тому числі й з описом монастирських маєтностей. Серед них — найраніший, 1638 р., список грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), який у 30-х рр. XVII ст. зберігався у севському Новоспаському монастирі.⁴⁵ Ця грамота є підтвердженням двох жалуваних грамот батька Івана IV, Василя III; з них першу, з описом монастирської вотчини, ценці пред'явили царю, а друга, за їх словами, згоріла під час татарського нападу на Новгород-Сіверський (очевидно, у 1542 р.). За формуляром грамота є типовою для московської канцелярії першої половини — середини XVI ст.; звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами.⁴⁶

У фондах Посольського приказу зберігся й список грамоти, виданої монастирю Борисом Годуновим у лютому 1602 р.⁴⁷ За формою вона є виписом з писцевих книг Новгорода-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путивля 7099 (1590/91) р., які не збереглися до нашого часу. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана IV, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. У комплексі ж обидві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині — наприкінці XVI ст.⁴⁸

У формі випису збереглися в фонді Посольського приказу й дані про земельні володіння путивльського Молчинського монастиря.⁴⁹ Випис був зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/57) р. і став підставою для пожалування Василя Шуйського у липні 1606 р. Цей документ, уперше виявлений на початку 1970-х рр.⁵⁰ і досі не опублікований, не лише містить опис монастирської вотчини, а й дає чітке уявлення про характер і форми її господарської експлуатації; до того ж, він розширює наші уявлення про тогочасну антропонімію і топонімію регіону, а також про номенклатуру знаків власності на бортих деревах — так званих «знамен», що вже не раз ставали об'єктом історичних та історико-лінгвістичних досліджень.⁵¹ У комплексі з пізнішими царськими грамотами⁵² цей випис дає можливість простежити поступове зростання маєтностей Молчинського монастиря, котрому протегували такі різні особи, як Лжедмитрій I, Василь Шуйський та Михайло Романов, і який у першій половині XVII ст., за спостереженнями І. М. Мік-

лашевського,⁵³ перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної «україни» Московської держави.

Цікаві наукові знахідки можливі й в фондах Розрядного приказу—зокрема, акти XVI ст., подані разом із родоводами до Розряду представниками служилих родин після скасування місництва у 1682 р. Деякі з цих документів дають змогу реконструювати організацію сторожової служби на Сіверщині та форми місцевого урядування.⁵⁴ Безперечно, дослідження цих фондів дозволить вписати цікаву сторінку в історію російсько-українських взаємин XVI ст.

Джерела та література, примітки.

1. Зимин А. А. Служилые князья в Русском государстве конца XV — первой трети XVI в. // *Дворянство и крепостной строй России XVI—XVIII вв.* — М., 1975. — С. 42—43; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. — М., 1988. — С. 137. Зауважимо, що володіння Шем'ячичів та Можайських істотно зросло після 1500 р. — Іван III, виконуючи свою обіцянку, «придал им к тем их городом: князю Семену (Можайському — О. Р.) Почап, да Мглин, да Дроков, да Попову Гору, князю Василью (Шем'ячичу — О. Р.) Путивль да Радогощ» (Ермолинская летопись. // *ПСРЛ.* — СПб., 1910. — Т. 23. С. 196). Цій інформації протирічить звістка С. Герберштейна про те, що володарем Путивля на початку XVI ст. був якийсь «государ Димитрій» (Герберштейн С. Записки о Московии. — М., 1988. — С. 140—141), особа якого не піддається ідентифікації.

2 Герберштейн С. Указ. соч. — С. 141.

3 Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА). — Ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6. — Арк. 137—143; Каштанов С. М., Назаров В. Д., Флоря Б. Н. Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI в. // *Археографический ежегодник за 1966 г.* — М., 1968. — № 1—511; Русіна О. В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // *Укр. археограф. щорічник.* — К., 1993. — Вип. 2. — С. 138—152.

4 Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1848. — Т. 2. — № 204. — С. 368—370.

5 Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 3. — № 52. — С. 157—158.

6 Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — № 7. — С. 18—19. До речі, цей епізод був досить своєрідно інтерпретований П. О. Кулішем: «Печерський монастир вказував, власне, на постійні пожертви московських государів, а вона (Москва — О. Р.) перевела справу на сіверські міста, з яких йшла «милостыня» в Київ до Пречистої Богородиці; та цар усе ж таки не відмовився від допомоги Печерському монастирю. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви за милостиною. Якщо, з одного боку, Київ вважався «отчиною» московського государя, то, з другого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова «давние часы», «прежнее предание и обычай» були для печерських ченців ніби ниття, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності» (Там же. — С. 17—18).

7 Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. 1: Литовский период. — С. 83. Варта уваги й позиція К. В. Харламповича, котрий (очевидно, введений в оману джерельною лексикою) відзначав, що Печерський монастир не тільки отримав від московських володарів право на збирання традиційної данини з Новгород-Сіверського та Стародуба, а й «домігся навіть більшого — певної щорічної милостині» з цих же міст, наданої йому «предками Грозного» (Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 12). Порівн.: Ульяновский В. И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. — К., 1993. — Ч. 1. — С. 65 (Печерський монастир «мав давні зв'язки з Московією, традиційно отримуючи царську милостиню й користуючись правом збирання данини в сіверських землях, які належали Росії»).

8 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — № 1. — С. 1. Зазначимо, що на підставі цієї грамоти брянський Свенський монастир був підпорядкований Печерській Лаврі у 1681 р. (Петров Н. И. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губ., и его отношении к Киеву // *Труды Киевской духовной академии.* — 1901. — № 1. — С. 26).

9 Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 72, 145; Хорошкевич А. Л.

Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV — начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии средневековья. — М., 1982. — С. 208; Ричка В. М. Про джерела та, основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI—XVI ст.) // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 7.

10 Архив ЮЗР. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — № 31. — С. 63—64; № 36. — С. 73 (королівський лист М. Хребтовичу від 22 березня 1581 р. із заборонаю чинити утиски ченцям і підданам Пустинського монастиря).

11 РДАДА. — Ф. 124, оп. 1628 р., спр. 1. — Арк. 38, 45.

12 Там же. — Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. — Арк. 1—3.

13 Голубев С. Т. Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1892. — Кн. 6. — Приложение. — С. 56.

14 Акты ЗР. — Т. 2. — № 48.- — С. 59—60. У 1541 р., після повернення Гомельщини до складу Литовської держави, право оршинських священників на цю медову данину було ще раз підтверджене Сигізмундом I (Там же. — № 208. — С. 373).

15 Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. — 1964. — № 4. — С. 156.

16 Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 94—96; Ричка В. М. Про джерела та основні етапи... — С. 4—5.

17 Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — № 21. — С. 32.

18 Там же. — № 17. — С. 26.

19 Опись архива Посольского приказа 1673 года. — М., 1990. — Ч. 1. — С. 213.

20 ЦНБ НАНУ. — IP, ф. 301. № 595 (П.). — Арк. 186.

21 Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 17. — С. 26.

22 Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. I. — № 91 — С. 386—388.

23 РДАДА. — Ф. 124, оп. 1586 р., спр. 1. — Арк. 4—5.

24 Веселовский С. Б. Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. — М.; Л., 1947. — С. 86—87.

25 Кром М. М. Меж Русью и Литвой. — М., 1995. — С. 223—224.

26 Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж, 1991. — С. 77, 81, 110.

27 Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. — М., 1967. — С. 130—306.

28 Шеламанова Н. Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г. — М., 1965. — С. 49.

29 Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. I. — С. 722.

30 Частково опубліковані: Анпилогов Г. Н. Новые документы... — С. 78 — 109.

31 Шеламанова Н. Б. Состав документов... — С. 49.

32 Флетчер Д. О государстве Русском. — СПб., 1905. — С. 12. Сіверський мед купували навіть новгородці («...Купил чашник, старец Макарей, у Ждана, Данилова сына, сержпуховитина... меду сиверского 75 пуд; дано 45 руб.» (1600 р.). — Греков И. Б. Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского Дома XVI—XVII вв. // Греков И. Б. Избранные труды. — М., 1960. — Т. 3. — С. 95).

33 Докладніше див.: Русіна О. В. Демографічні та соціально-економічні процеси на Сіверщині у XIV—XV ст. // Український історичний збірник. — К., 1995 (друкується).

34 Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: вторая половина XV века. — М., 1952. — С. 61.

35 Хорошкевич А. Л. Россия и мировые торговые пути концу XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 34, 37; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 114. До речі, про зацікавленість «русинів великого князя московського» у розвитку цієї торгівлі у 70-х рр. XV ст. інформували свою метрополію, Геную, кафинські купці (Грушевський М. С. Козаки в 1470-х рр. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка 1903. — Кн. 6. — С. 2.

- 36 Акты ЗР. — Т. 2 — № 60. — С. 74; Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 82—83, 96, 112, 595; Архив ЮЗР. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 5. — № 84. — С. 187—189; Герберштейн С. Указ. соч. — С. 140.
- 37 Литвин М. Указ. соч. — С. 100.
- 38 Фехнер М. В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. — М., 1956. — С. 15—16.
- 39 Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. — М., 1962. — С. 407—414.
- 40 Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX — начале XX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1990. — С. 10.
- 41 Милов Л. В., Булгаков М. Б., Гарскова И. М. Тенденции аграрного развития России первой половины XVII ст. — М., 1986. — С. 148—155, 162—164.
- 42 Эрнст Н. Л. Путивль и его посад в первой половине XVII-го века. // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. университете св. Владимира. К., 1914. — С. 57—79; Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей Северной земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках. — М., 1989. — С. 125—144; Булгаков М. Б. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г. Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в. — М., 1991. — С. 74—93.
- 43 Балабушевич Т. А. До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. — К., 1988. — С. 139.
- 44 Там само.
- 45 РДАДА. — Ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2. — Арк. 296—306.
- 46 Борjak Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс... канд. ист. наук. — К., 1987. — С. 43.
- 47 РДАДА. — Ф. 79, оп. 1638 р., спр. 9, ч. 2. — Арк. 307—311.
- 48 Обидві пам'ятки опубліковано: Русіна О. В. Грамоти... — С. 142—152.
- 49 РДАДА. — Ф. 79, оп. 1, 1636 р., спр. 6. — Арк. 137—143.
- 50 Шеламанова Н. Б. Документа государственных межеваний 30—40-х годов XVII в. // Археологический ежегодник за 1971 г. — М., 1972. — С. 170.
- 51 Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. — М., 1963. — С. 120—133; Анпилогов Г. Н. Бортные знамена... — С. 151—169; Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей... — С. 141—142.
- 52 Оубл.: Труды Курского губернского статистического комитета. — Курск, 1863. — Вып. 1. — С. 562—578; Палладий. Историко-статистическое описание Молчинской Рождество-Богородицкой Печерской мужской Софрониевой пустыни. — М., 1895. — С. 14—15; Актовые и летописные материалы о восстании И. И. Болотникова / Публикацию подготовил В. И. Корещкий // Советские архивы. — 1976. — № 5. — С. 57—58. На початку століття списки цих грамот зберігалися в архівах Молчинського монастиря і Молчинської Софронієвої пустині (Лебедев А. С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда (= Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. 13). — Харьков, 1902. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 166, 179). Див. також: Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI — начало XVII в. — М., 1990. — № 57. — С. 66—67 (оборочный випис 1601 р.).
- 53 Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М., 1894. — Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. — С. 132—133. Порівн.: Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 119—120.
- 54 Див. їх вибіркочу публікацію: Юшков А. И. Акты XIII—XVIII вв., представленные в Разрядный приказ представителями служилых фамилий после отмены местничества. — М., 1898. — № 131, 201, 226, 227, 238 тощо.